

Л.О. Плешакова,
завідувач відділу обліку музейних фондів
Національного музею народної архітектури та побуту України,
кандидат історичних наук

НАСЕЛЕННЯ ЛУГАНСЬКА: ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ТА МЕНТАЛЬНА СПЕЦИФІКА

Охарактеризовано населення Луганська як специфічну спільноту людей, яка сформувалася міграційним шляхом. Розкрито історичне підґрунтя процесів формування населення, конкретизовано етнічний склад новоутвореної спільноти, подано хронологічну послідовність доручення представників різних культур і соціальних груп до загального в межах певного населення соціального порядку. На цьому фоні розглянуто характерні особливості мережі луганських музеїв, які створювалися в специфічному культурно-естетичному середовищі.

***Ключові слова:** регіональна специфіка, міграційність, переселення, етнічні групи, ливарний завод, рудники, корисні копалини, металургія, містобудування, раритет, консолідованість, музей, соціокультурний простір.*

У сучасних умовах глобалізації виникає проблема актуалізації процесів відродження національної культурної традиції. Характерна для України культурна регіональна гетерогенність робить актуальними фахові дослідження умов мирного співіснування членів багатонаціональних спільнот, вибудови стратегії для діалогу культур.

За допомогою емпіричних методів, аналізу та синтезу, а також методів узагальнення стає можливим дослідження умов об'єднання членів суспільства навколо певної прогресивної ідеї, механізмів сприймання свого культурного середовища як об'єктивної реальності зі своїм зрозумілим сенсом.

Метою дослідження є пошук моделей об'єднуваних орієнтирів, здатних до консолідації, а також встановлення факторів впливу на формування ментальної специфіки населення Луганщини.

Обраний як предмет дослідження соціокультурний феномен населення Луганщини привертав до себе увагу багатьох фахівців та науковців, здебільшого регіонального рівня. Так, вивчення ментальної специфіки Луганщини в межах дослідження промислового розвитку Луганщини займалися доктор педагогічних наук, професор В. Курило, доктор історичних наук, професор Ю. Фесенко, перший директор музею Луганського ливарного заводу, почесний металург України Ю. Темник. Більш детально це питання вивчали співробітники Луганського міського музею історії та культури м. Луганська: О. Приколота – директор музею, Ж. Калашник, О. Люлько та ін. – наукові співробітники музею, а також автор статті. У ширшому розумінні (без регіональних прив'язок) займалися питаннями самоідентифікації, які порушуються у статті, наукові обґрунтування питань соціалізації в умовах гетерогенності надавали Н. Шульга, доктор технічних наук, професор Л. Гріффін, кандидат історичних наук О. Тітова, А. Баранін.

Донбаський регіон, до складу якого входить також і Луганщина, вирізняється яскраво вираженою регіональною специфікою. Культура цього регіону має синтетичний характер, який історично склався на співіснуванні представників різних національностей та етнічних груп.

Широкі та привільні степи уздовж річки Лугань з давнини були знайомі запорозькому товариству. Маєтність «Веселенькая» на річці Лугань біля Дінця вже 1707 року зазначалася серед населених місцевостях запорозького козацтва.

1752 року серби, молдавани, хорвати, болгари, які потерпали від турецького та австрійського посольств, отримали дозвіл на переселення у велику незаселену місцевість поміж річками Бахмут і Лугань [8, с. 8].

Генералом-майором Бібіковим та інженером-капітаном Окуловим була розроблена «Ланд-карта Слов'яносербії». У східній частині відведеної території мали розташуватись 10 рот полку під командуванням сербського полковника Івана Георгійовича Шевича, а в західній частині – така сама кількість рот полку Райко де Прерадовича. Полк Шевича нараховував 278 людей загального складу, з них 27 – оберофіцерів і штабсофіцерів, 87 – унтерофіцерів і 164 – рядових гусарів.

Поселення, котрі утворилися після прибуття гусарських полків Шевича і Прерадовича, називали ротами. Через малу кількість людей вдалося створити тільки по 9 рот у кожному полку. Відстань між ротами складала від 5 до 37 верст. Роти утворювали шанці – укріплені військові поселення, перед якими споруджували ланцюг редутів, де цілодобово чергували гусари. Місцевість, на якій розташувалися поселення, описує С. Пишчевич: «Земля, как обыкновенно, затверделая, дикая и, может быть, что от создания света необработанная, и лежала во все древние века без всякой пользы в пустей без народа; край однако теплый и жестокости зимней, как внутри России бывает, там нет, а хотя зима и бывает, но умеренная, и климат сходствующий с Молдавией, ибо в лесах дикие овощи, яблоков и груш много, а также на иных местах и дикой виноградной лозы отыскать можно» [2, с. 21].

Положення офіцерів і солдат, які засновували поселення, було ускладнене малим складом рот, у яких загальна кількість військових складала 15–20 чоловік. На мергельному лівому березі річки Лугань особистим складом 3-ї роти полку І. Шевича був збудований шанець, який став селом Кам'яним або Кам'яним Бродом. Нині – це найстаріший район Луганська, який зберіг свою історичну назву.

2-га рота сербського полку І. Шевича створила Вергунський військовий шанець. У цьому поселенні, окрім сербів, хорватів, волохів православного віросповідання, жили українські селяни з Правобережної України. Так створився ще один старий район Луганська з назвою Вергунка.

Можливо, назва поселення походить від назви Вергунської балки, розташованої поруч. Однак має місце також і версія походження назви від слова «вергунка», тобто вербовка селян шляхом надання землі у використання та обіцянки певних пільг.

У матеріалах для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії відзначається, що вже 1782 року під час складання загального перепису в державній малороській слободі Вергунці до списків внесені постійніосілі жителі – 349 чоловіків і 351 жінка [7, с. 818].

У цьому документі також можна знайти підтвердження того, що «Каменный Брод – древнейшее запорожское займище, старожитная казацкая маетность. В 1740–1750 годах здесь зимовниками и хуторами, в землянках и шалашах, сидело несколько семей малоросской нации [7, с. 816].

У 1762–1764 роках російською імператрицею Катериною II було підписано декілька указів, за якими надавалися пільги для іноземних переселенців в Новоросію. З указу від 11 червня 1763 року: «Хотя по привилегии в Новую Сербию кроме сербского, болгарского, волосского и македонского народов в службу принимать и селить не велено, но для заселения тамошних степных мест между теми народами принимать выходящих из Польши беглых не только малороссиян, но и великороссов и всяких народов» [2, с. 25].

Після ліквідації Кримського ханства 1 травня 1783 року був створений Чорноморський флот. Для задоволення його військових потреб виникло питання побудови ливарного заводу поблизу Чорного моря, бо доставка гармат з існуючих на той час Олонецьких і Кронштадтського заводів була вкрай коштовною. Караван зі 100 пушок, виписаний із Англії, був захоплений шведами під час війни 1788–1790 років.

Питанням побудови казенного артилерійського заводу займався командир Чорноморського адміралтейства віцеадмірал Н. Мордвінов.

Для задоволення потреб у паливі була створена гірська експедиція, до якої запросили професорів М. Афоніна та М. Ливанова, очолив експедицію

колезький асесор Н. Аврамов. У 1790–1792 роках розпочалася розвідка корисних копалин у Бахмутському й Донецькому повітах. У грудні 1792 року на північних островах Донецького кряжу на землі селян села Верхнє в урочищі Лисіча балка були відкриті поклади кам'яного вугілля. Розвідувальна експедиція під керівництвом Н. Аврамова також констатувала наявність у верхів'ях річки Біла покладів залізної руди, котра підходила для плавлення.

«... для осмотра жєлєзных руд и каменного угля, найденных в Катеринославском наместничестве и Бахмутском уезде, для испытанія доброты того и другого, для составления плана об учрежденіи завода, для снабженія орудіями и снарядами как флотов Черноморских, так и крепостей, в тамошнем крае лежащих...» [2, с. 33] командиром Чорноморського флоту К. Зубовим і Н. Мордвиновим був відряджений шотландський інженер К. Гаскойн. Після прибуття у травні 1786 року до Росії він був призначений директором Олонецьких заводів (Олександрівського та Кончезерського). Застосовуючи новітні технології металургійного, ливарного виробництва й обробки металів, привезені з кращого в Європі шотландського металургійного підприємства, К. Гаскойн після вдалої реконструкції досягнув надзвичайних результатів – зробив Олександрівський завод кращим у Росії.

А 1789 року цим талановитим інженером був збудований Кронштадтський ливарний завод, директором якого він став, продовжуючи керувати Олонецькими заводами. Саме завдяки новаторським талановитим і організаторським здібностям К. Гаскойну було доручено створити проєкт і будівництво ливарного заводу на правому березі річки Лугань, напроти казенного села Кам'яний Брід. Указом імператриці Катерини II від 14 листопада 1795 року був затверджений Луганський ливарний завод, який став містоутворюючим підприємством [2, с. 39].

Будівництво заводу відбувалося на відведених 4500 десятинах землі в казенному селищі Вергунка, а також на викуплених землях поміщиків Шевича і Ванія.

Керували будівництвом англійські фахівці: головний механік заводу Є. Шериф й архітектор В. Норман. Першим директором заводу був призначений К. Гакойн.

Із виникненням Луганського ливарного заводу в Донбасі з'явилися нові спеціальності, характерні для вугільно-металургійного промислового регіону: металурги, машинобудівельники, шахтарі.

Кадри спеціалістів формувалися завдяки різним джерелам.

Так, згідно з указом Катерини II від 14 листопада 1795 року [3, с. 11], на Луганський завод були переведені майстри з Олександрівського й Липецького заводів. 1797 року ще 68 майстрів були переведені з Херсона.

У будівництві заводу брала участь значна кількість вільнонайманих робітників центральних губерній Росії.

Для забезпечення додаткової робочої сили до заводу було приписано 2600 душ селян із сіл Слав'яносербського повіту: з Городища – 962, Фащевки – 456, Оріхова – 458, Петропавлівки – 706, Вергунки – 86, Красного – 8, Кам'яного Броду – 6 [2, с. 54]. Кожен приписний селянин мав за обов'язок упродовж року перевезти на завод 120 пудів кам'яного вугілля, використовуючи свої транспортні засоби.

На заводі була ще одна незначна категорія робітників. Їх називали «злодіями». На початку будівельних робіт була вислана група скопців – членів релігійної секти, котра переслідувалася російським урядом. На важкі роботи засилали кріпаків за провини на терміни до їхнього затребування. Використовували також польських військовополонених та волоцюг.

Комплексне використання природних ресурсів Донбасу передбачало розробку кам'яного вугілля на землях села Третя Рота (Верхнє) в урочищі Лисича Балка. Для видобутку кам'яного вугілля на рудник із Луганського ливарного заводу була направлена частина майстрів, які прибули з

Олександрівського й Липецьких заводів. Саме вони стали першими шахтарями Донбасу. Розробку вугілля вони почали під керівництвом англійського майстра Томаса Ронера. У квітні 1786 року перший рудник Донбасу, а також України та Росії видав перше вугілля.

Біля Луганського заводу будувалися перші будинки чиновників, майстрів і робітників заводу. Перша вулиця поселення забудовувалася будинками для англійських фахівців, яка пізніше мала назву Англійська. Будівництво відбувалося на панських землях Ванії.

Для перших 500 сімей майстрів, чиновників й «англійських художників»-інженерів було збудовано 11 кам'яних будинків вартістю приблизно 2000 руб., а один із них – 5366 руб. 64 ½ коп.; дві казарми – 19 495 руб. 48 ½ коп. і 29 руб. 78 5/8 коп. Окрім цих будинків і казарм, були побудовані землянки приблизно по 100 руб. кожна [5, с. 43].

Використовуючи досвід місцевого населення з українським корінням, будувалися плетено-мазані хати, одинарні та подвійні. Їх опис був ретельно зроблений навіть у періодичних друкованих джерелах як зразок вигідного у грошовому еквіваленті та практичного житла [1, с. 9].

На початок 1805 року економічним центром повіту стає Луганський завод, а поселення біля нього – найкрупнішим за кількістю жителів. Важливим було те, що він займав вигідне географічне положення: дорога зв'язувала його з багатьма губерніями, на південь вона йшла до Таганрогу.

Населення складалося з державних селян, верств, характерних для міста, тобто міщан і купців майже не було. З'явилися тільки чиновники, котрі служили в повітових присутніх місцях. Образ життя мешканців Кам'яного Броду був сільським.

1806 року був створений Слов'яносербський повіт. Повітовим центром повинне було стати нове місто – Слов'яносербськ, розташоване на лівому березі річки Лугань, поруч із Кам'яним Бродом. У Російському державному архіві навіть зберігся план міста Слов'яносербська, затверджений 11 лютого 1808 року Олександром I [9, с. 98]. Згідно із цим

планом, стару частину міста складало село Кам'яний Брід, а нову заплановану частину мали складати 30 кварталів із дерев'яними будинками для міщан, купців, різночинців і поперечні вулиці, три площі. На центральній площі планувалося будівництво церкви, будівля присутніх місць, гостинні ряди, будинки священнослужителів і знатних містян.

Однак повінь, яка трапилася в березні 1809 року, не дала цьому плану бути здійсненим. Внаслідок інтенсивного танення снігу річка Лугань вийшла з берегів і затопила місцевість, відведену для будівництва міста. Дюк де Ришельє, генерал-губернатор Одеси та Новоросійського краю, писав у своєму рапорті: «21 марта бывший через Лугань мост разнесено до основания, и 23-го затопило там поселенских домов 26, у одиночных из них размыты печи, присбы и разнесена ограда... затоплено все назначенное по плану для застройки место» [5, с. 372].

Питання про затвердження повітового міста обговорювалося неодноразово. Олександр I 1811 року навіть затвердив герб Слов'яносербська, що давало надію на те, що місто залишиться в Кам'яному Броді. Однак 10 грудня 1817 року Олександр I підписував указ «По местному неудобству города Славяносербска Екатеринославской губернии, подтвержденного наводнением, повелеваю перевести оный в г. Донецк той же губернии, переименовав сей последний в Славяносербск» [2, с. 99].

Повітовим містом Луганський завод разом із приєднаним до нього Кам'яним Бродом став лише 3 вересня 1882 року. Відповідний указ підписав імператор Олександр III. У цьому указі також було позначено, що місто Луганськ стає центром Слав'яносербського повіту Катеринославської губернії [2, с. 259].

Цікаво, що ще 1878 року в рапорті старости Луганського заводу М. Холодиліна Катеринославському губернатору подаються статистичні данні на предмет клопотання про надання Луганському заводу ступеню повітового міста. «... В следствие вышеизложенного Упрощенное общественное управление имеет честь донести Вашему Превосходительству

(Господину Екатеринославскому Губернатору – *Авт.*), что статистические сведения, изложенные в п. 4, 5, 6, 7 и 8 упомянутого рапорта, от 13 декабря 1877 года за № 795, в текущем году представляются в следующем виде:

П. 4. Население Луганского завода, исключая селение Каменный Брод, состоит из 11 тыс. Обоего пола душ, в том числе до 5 тыс. Душ, принадлежащих к сословиям: дворян, чиновников, купцов, мещан;

- домов и усадеб, принадлежащих мещанам до 2 000;

- церквей 3, из коих одна построена в 1864 году на средства местного Купеческого общества;

- еврейская синагога одна;

- училищ 1.

На открытие другого образцового 2-х классного училища Министерство народного просвещения Общество купцов и мещан постановило отчислить из процентов, получаемых на городской капитал 1000 руб. ежегодно, – ходатайство по этому предмету находится на рассмотрении правительства.

Торговых лавок 120:

- гостиниц 13;

- мельниц водяных 4, паровых 4, ветряных 3;

- заводов: винокуренный один;

- пиво- и медоваренных 4;

- искусственных минеральных вод 1;

- салотопенных 9;

- медоваренных 2;

- кирпичных и черепичных 8;

- кожевенных 5;

- разных торговых, промышленных и ремесленных заведений 200;

- выбирается гильдейских свидетельств на производство торга исключительно в Луганском заводе до 60;

- торговые обороты простираются до 5 млн рублей;

- городских доходов под условием обращения Луганского завода в город 16 тыс. руб.

П. 5. В Луганском заводе имеется: 2 нотариальных и несколько Страхового общества контор; две больницы, аптека; комитет Общества Красного Креста; банк Общества взаимного кредита Славяносербского земства; годовой оборот которого до 2 млн руб.

П. 6. Кроме вышеизложенного, на линии Донецкой каменноугольной железной дороги устроен вокзал 2-го класса, депо для мастерских не менее как на 500 ч. рабочих, 6 каменных домов для помещения служащих и рабочих при железной дороге, – здесь же будет находиться Главное управление упомянутой дороги, Телеграфная контора и газовый завод для освещения вокзала, мастерских и жилых домов.

П. 7. Городского капитала Луганского завода состоит к настоящему числу 26 858 руб. 83 коп.; каковой хранится в Луганском расходном отделении, кроме того, к 1-му января будущего года такового получить с гильдейских и промысловых свидетельств, имеющих бать выданными по Луганскому заводу на 1879 год до 800 руб., что составляет всего 27 658 руб. 83 коп.

П. 8. Население села Каменного Брода состоит из 3 тыс. обоего пола, домов и усадеб до 700, церквей 1, училище 1; мельниц: водяных 1, ветряных 10; гостиниц 3, разных торговых, промышленных и ремесленных заведений 30.

Сельское сословие управляется Волосным правлением, для управления мещанским сословием избирается, на основании Городского положения 16 июня 1870 года, мещанский староста.

При этом Упрощенное общественное управление долгом считает присовокупить, что с проведением через Луганский завод железной дороги и с открытием Александровской ярмарки, оборот которой более 0,2 млн руб.; благосостояние торгового и ремесленного классов Луганского завода быстро улучшается, и само население увеличивается.

Городовой староста Луганского завода Н. Холодилин.

Письмоводитель Сидоров» [2, с. 229–230].

Рапорт датований 22 листопада 1878 року.

Документ дуже показовий: у ньому детально описані соціально-економічні та соціокультурні показники життя населення Луганського заводу та Кам'яного Броду, і, що головне, прослідковується чітка динаміка зростання населення, але градація виглядає звуженою – до кількості населення Луганського заводу та населення Кам'яного Броду без поділу за національною ознакою.

У такий спосіб на Луганщині історично склалася спільність людей, яка міграційним шляхом опинилася в одному місці. У цих умовах багатовекторність вплинула на проектування життєвого простору. Буферне призначення поселень на території сучасного Луганська до утворення тут ливарного заводу не припускало наявності культурної спадщини, у всякому разі в розмірах, здатних лягти в основу музейної колекції місцевого значення. Але, незважаючи на це, у сучасному Луганську перебувають більш цінні колекції загальнодержавного та світового значення. Це унікальний випадок в історії музейної справи, коли в провінційному місті, розташованому далеко на периферії, у складі музейних фондів зберігаються раритети світового рівня, коштовність яких важко оцінити. І в цьому розумінні унікальним виявляється навіть сам факт появи мережі луганських музеїв. В основі музейних колекцій опинилися загальнокультурні цінності без національного забарвлення.

Характеризуючи етнічний склад луганського населення як багатонаціональний, стає зрозумілим інтерес відвідувача музею до значної особистості, лідера, котрий здатний консолідувати навіть у культурному вимірі. Звідси – персоніфікований характер зацікавленості відвідувачів музеїв. Меморіальні колекції завжди викликали великий інтерес. Тому, презентування історичних подій через участь у них конкретних особистостей можна вважати найбільш дієвою під час будівництва музейних

експозицій і тематичних виставок. Як наслідок, у Луганську існували меморіальні музеї відомих земляків: меморіальний музей К. Ворошилова, музей-квартира письменника В. Тітова, літературний музей В. Даля. Пізніше всі ці музеї увійшли до структури Музею історії та культури міста Луганська як окремі відділи. Велику популярність має відділ життя і творчості луганчанина, відомого поета М. Матусовського, який також знаходиться в структурі Музею історії та культури міста Луганська. У цьому музеї продовжив своє існування як відділ і музей історії Луганського ливарного заводу, який потребував фаховості в проведенні науково-дослідницької роботи фондів матеріалів та їх експозиційної презентації.

Найстаріший музей Луганська – краєзнавчий, пережив декілька трансформацій на тлі ідеологічної заангажованості, але не припинив свого існування як масовий соціокультурний заклад.

Луганський художній музей, що має цінну мистецьку колекцію, зацікавлював відвідувачів завдяки широкому спектру загальнокультурних експонатів без пріоритетних акцентів та національних наголошень.

Будь-який музей Луганська завжди був специфічним культурно-естетичним середовищем, з якого ніколи не вилучалися окремі раритети як екзотичний символ давнини.

Сьогодні, коли існує загроза втрати музейних колекцій Луганська або їхніх окремих раритетів світового значення, вкрай необхідні інформаційні джерела у вигляді наукових публікацій різного рівня про склад фондів луганських музеїв, шляхи їх формування та місце в культурній спадщині України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вестник Екатеринославского земства. Еженедельник издания Екатеринославского губернского земства. 1905. № 28. 92 с.
2. Луганск. Страницы истории. Конец XVIII – начало XX века: Сборник / Под общ. ред. Приколоты О. В., Скворцовой Л. Д. Луганск: Полиграфический центр «Максим», 2012. 496 с., илл.
3. Люлько А. С., Приколота О. В. Луганский литейно-пушечный завод в переписке и указах 1795–1797 гг.: исследования и материалы по истории г. Луганска. Выпуск IV / О. В. Приколота, А. С. Люлько. Луганск: Шико, 2008. 260 с.
4. Пишчевич С. Известия происхождения Симеона Степановича Пишчевича (1731–1785). Москва, 1885. 164 с.
5. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганский завод (1795–1887 гг.). Том 1. Выдающиеся деятели науки и техники XVIII – начала XIX веков / Луганск: Шико, 2004. 528 с.: 202 рис., 17 карт.
6. Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России: с картой Донецкого каменного кряжа / Соч. И. Фелькнера. Санкт-Петербург, Москва: Типография М. О. Вольфа, 1874. 175 с., 1 ил., карта.
7. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екитеринославской епархии: церква и приходы прошедшего 18 столетия. Екатеринослав: типогр. Л. М. Чаусского, 1880. 1017 с.
8. Фесенко В. А. 130 лет Луганского литейного завода. Луганск, 1930.

Підготовлено для публікації у збірнику наукових статей «Переяславський літопис». Випуск 14. 2018 рік.